

המגמה המרכזית של בן-גוריון, תוך מתן משקל נכון לשיקולים פוליטיים זמניים ולסיטואציה משתנה. עליו להתייחס לאישיותו של בן-גוריון, אשר בצד החזון והלהט המשיחי היה מנהיג פרגמטי, שידע לקרוא את תמונת המציאות הפוליטית ולהתייחס לגבולותיה. היה עליו לתמרן בין כוחות מורכבים בתוך היישוב היהודי בארץ-ישראל ובממשל הבריטי, בתנאים של קמסד ולונטרי, שכוחו במרות וסמכות הבנויים על הסכמה רחבה.

הקדמה זו מתחייבת בשל הבעייה שכנושא דיונונו - יחסו של בן-גוריון לעלייה הבלתי-ליגלית. הדברים שלהלן מבקשים להוכיח, שבן-גוריון היה מסויג בכל הקשור להעפלה (המונח שיוחד לעלייה הבלתי-ליגלית), ופעמים אף ניסה לבלום את פעולת המוסד לעלייה כ', שהיה בתקופה המכרעת הגורם המרכזי בביצוע ההעפלה. הדיון בסוגיה שלפנינו בעייתי, משום שהעלייה לארץ-ישראל הייתה נושא ההסכמה המובהק ביותר של התנועה הציונית לאחר הרצל. ההסכמה כללה את עצם זכותם של היהודים לעלות ואת אי-הלגיטימיות בניסיונות הממשלה (הטורקית ואחר כך הבריטית) למנוע או להגביל את העלייה. הפועל היוצא הוא הסכמה לעלייה בכל דרך שהיא - גם זו שנחשבה על-ידי הממשלה - ולענייננו ממשלת המנדט - לעלייה בלתי-ליגלית. בן-גוריון היה במובן שותף אקטיבי להסכמה זו, וכדרכו הוא נתן לה ביטוי רחב, ומכאן הקושי בדיון על יחסו המסתייג בפועל. הובחת הטענה מתייבת להתייחס לחלק מדבריו של בן-גוריון כאל מס שפתיים הכרחי, המתחייב מתפקידו הציבורי ומקדושת הנושא, ולבדוק - בצד הדיבורים הרמים על חשיבות העלייה והתמיכה בה - בחוק, שלא כחוק ואפילו תוך התגרות בחוק - את מעשיו בפועל. המתח שבין מחויבות ציבורית לרעיון וסיסמה לבין הנכונות המעשית להגשימם היה פועל יוצא של התרבות הפוליטית ביישוב. זו הצמיחה אתוסים שזכו ליוקרה והיוו מצע משותף להסכמה חברתית רחבה, בעיקר בקרב תנועת הפועלים, שהנהיגה את היישוב למן ראשית שנות ה-30. דוגמה לאתוס כזה הוא רעיון השוויון החברתי והכלכלי. ההסתדרות הכללית, מעצם מהותה, הכריזה על עצמה כעל גורם אקטיבי בהגשמת הרעיון, בהיותה ארגון היציג של הפועלים.³ והנה, עד מהרה, ההסתדרות עצמה הקימה בתוכה מערך שתרם לקיום הפער הכלכלי בחברה, ובמקרים מסוימים אפילו הגביר אותו.⁴ למרות שבתוך מפעלי ההסתדרות עצמם התמסד הפער, נשמר רעיון השוויון באתוס והכל המשיכו לשלם לו מס שפתיים. דוגמה אחרת הוא רעיון 'מלחמת המעמדות' בנוסחיו המרקסיסטיים ואתר בן הבורובוביסיטיים. מושג 'מלחמת המעמדות' נשמר כסיסמה למן ראשית ימי 'פועלי ציון' בארץ-ישראל, והתגלגל עד למפא"י. המנהיגות המעצבת שמרה על הסיסמה, אולם לא ראתה עצמה מחויבת להגשימה, וגם זו נותרה בבחינת הלכה ואין מורים כן. בולטות האידיאולוגיה בתבונה היישובית⁵ והאקלים האידיאולוגי שהותווה על-ידי ההנהגה הקנו לגיטימיות להצעת רמות נועזות של חזון, לפעמים תוך מודעות

פ. 18

בן-גוריון וההעפלה 1934-1948

זאב צחור

'עלייתנו לארץ היא בזכות ואין אנו צריכים לבוא במחתרת ובהיחבא' ד' בן-גוריון ועידת ההסתדרות הרביעית 10.1.1934

מבוא: בין חזון למציאות

פעילותו הציבורית של בן-גוריון בארץ-ישראל נמשכה למן עלייתו ב-1906 ועד למותו ב-1973. במהלך 67 שנים אלה נשא בן-גוריון בתפקיד הנהגה מרכזיים במשך למעלה מ-40 שנה. בתקופה זו עבר העם היהודי תהפוכות, שהן מהדרמטיות בתולדותיו.

בן-גוריון היה מודע היטב לתפקידו האישי ולמשמעות ההיסטורית של ההתרחשויות שבהן נטל חלק. הוא הגיח שיהיו מהלכים והכרעות שהוויכוחים עליהם יימשכו גם לאחר תקופתו. כיוון שהיה ער מאוד למקומו בהיסטוריה, הוא הקפיד לתעד את חלקו ולהכין ארכיון אישי, שהוא מן המפורטים שהותיר מנהיג ציבורי אחדיו.¹

בארכיונו נמצאים מאות אלפי מסמכים הכוללים פרוטוקולים, נאומים ויוזמים, המעידים על אישיותו ומנהיגותו, וכמובן על עמדותיו האידיאולוגיות. החומר הארכיוני השופע, המשתרע לאורך עשרות שנים, בתקופה אינטנסיבית של שינויים מפליגים, מחייב זהירות מיוחדת. בנושאים רבים וחשובים ניתן למצוא את בן-גוריון ריון אומר דברים שונים ואפילו סותרים.² החוקר אמוד לשקלל את הדברים על-פי

בו גם ביטוי לחגובה החריגה והקיצונית שאפיינה את בן-גוריון ברגעי משבר. עמדתו ביחס לעלייה הבלתי-ליגלית המאורגנת, שנמשכה מ-1934 עד 1948, נוחנת ביטוי להיבטים שונים שבמקום מנהיגותו של בן-גוריון, ודומה שניתן לגזור ממנה לתחומים שונים.

1. התנבשות העמדות

ב-1932 התכנסה בארץ המכבייה הראשונה. חחרות ספורט בין-לאומית זו של העם היהודי שימשה אמתלה למאות ספורטאים ואורחים, שבאו כתיירים מאירופה, להי-שאר בארץ כתושבים בלתי-ליגליים.¹² התופעה של הסתננות יהודים לארץ-ישראל - ימיה כימי הגולה. ואולם, למן ראשית שנות ה-30 הופכת תופעה זו ללחץ הולך וגדל. צמיחת המפלגה הנאצית בגרמניה ועלייתה לשלטון ב-1933 והלך-הרוח האנטישמי בפולין הפכו את ארץ-ישראל למקלט ולמעשה לאפשרות ההצלה היחידה לרבים, ובעיקר לצעירים. אלא שהבריטים הטילו הגבלות ברורות ונחרצות על העלייה, ותייעלו אותה לזרם מבוקר, המבוסס על שקלול כלכלי ופוליטי רגיש. אישורי העלייה היו מדודים ונבנו על-פי קריטריונים מוגדרים. אלו שזכו לאישור קיבלו סרטיפיקט, שהיה, כפי שהסתבר לאחר ימים רבים, מעין ויזה המעניקה חיים. ההמתנה לסרטיפיקט ארכה שנים. לא הכל יכלו להמתין. לא כל המתנינים זכו לסרטיפיקט. הפועל היוצא: חיפוש פרצות כדי להיכנס לארץ מבלי להזדקק לסרטיפיקט.¹³

הבריטים היו ערים לניסיון היהודים להערים על השלטונות ולתזרזר לארץ בסחר. למן 1933 נעשה נושא זה לחלק מסדר היום של הדיונים הרבים בין ממשלת המנדט לבין מנהיגי הסוכנות. השוט הבריטי כלפי ההנהגה היהודית היה פשוט: העולים הבלתי-יחוקיים יזכו לרישיונות עלייה בדיעבד, אולם אלו ינכזו ממכסות העלייה המוסכמות של הממשלה.¹⁴ איום זה עורר זעם רב אצל אישים כברל כצנלסון, ששלל עקרונות את מדיניות מכסות העלייה. לידיו עצם הרעיון, שממשלה בריטית מקצה סרטיפיקטים מוגבלים ליהודים המבקשים להיכנס לארץ, ראוי היה להתנגדות. ביולי 1934 מתקיים דיון על הנושא במרכז מפא"י. ברל כצנלסון חובע להתנגד בתוקף לבל ניסיון בריטי 'להלכין' עלייה בלתי-יחוקית על תשבון הסרטיפיקטים שהוקצו לעלייה החוקית.¹⁵ בן-גוריון נשמע נחרץ פחות. הוא מצדד בתיאום עם הממשלה. בצד ביקורתו על מכסות בלתי-מספיקות, נראה שאין הוא מתנגד לשיטת העלייה. חבילת הסרטיפיקטים שהוקצו לעולים עוברים נמסרה לידי הסוכנות. עובד זה זו אפשרה להנהגת היישוב שליטה בנושא הסלקציה של העולים והכשרתם, ממילא בכיוון העלייה ועיצוב פני החברה המתחדשת בארץ-ישראל.¹⁶

בן-גוריון הזהיר את חבריו מפני אנרכיה בנושא העלייה, שקינת אמתלה ביד

ברורה לתריגת ההצעה מגבולות המציאות ומהסיכוי להתאימה לאפשרויות ההגשמה.⁶ כתוצאה מהפער בין רמת החזון והמחויבות לאתוס לבין סיכויי הגשמתו. נבנתה מערכת מורכבת, שבה קיבלו על עצמם האישים המרכזיים בתנועת הפועלים וביישוב לשמור על מסגרת המחויבות האידיאולוגית, תוך פרגמטיזם וסלקציה כביצוע.

כפי שהדעת נותנת, זכתה האידיאולוגיה להעדפה בהדגשה וביטוי הציבורי, ואילו המעשה הפוליטי פיגר אחריה ובלט בנטייתו להתפשר. בחברה שבה זכתה האידיאולוגיה לבולטות עלול היה הפער הזה להתפרש כאפורטוניזם זל. להט הנפש של התקופה הוליד קוצר רוח וכוח לאופורטוניזם, וביטויים היה לדוגמה בפרישה של האצ"ל מ'ההגנה', ואתר כך בפרישת הלח"י מתוך האצ"ל על רקע ההבלגה. החשש מפרישה של קבוצות משנה מתוך המבנה המורכב של מרות הכלל בחברה וולונטרית ניצב לכל אורך התקופה כאיום החמור ביותר על ההנהגה, ואילץ אותה - ובמיוחד את בן-גוריון - לחמרון זהיר ורגיש בין קריאת המפה הפוליטית החיצונית והפעולה הדיפלומטית המתחייבת ממנה לבין מחויבתו לאתוס ולאידאולוגיה של שולחיו מביט.⁷

בן-גוריון ניחן במיווג נדיר של דחף לרעיונות פונדמנטליסטיים ושל כשרון לפער לה אופרטיביות. האיש הנסחף לעבר קצות החזון מגלה כשרון מדיני מפוכח. הוא יודע לשקלל את הלכי הרוח של הציבור שממנו הוא יונק את כוחו ואת גבולות המשא-ומחן המדיני של המעצמה השולטת. והנה, בתוך מרקם מיוחד זה של תכונות, שעשו את בן-גוריון לבכיר מנהיגי היישוב, אנו מגלים - פעמים נדירות וכרגעי משבר - התפרצויות החורגות מדרך קבלת ההחלטות ושיקול הדעת המדיני שאפיינו אותו. התפרצויות אלו מולידות הצעות קיצוניות שאינן עומדות במכתן הפעולה האופרטיבית. כזו, לדוגמה, הצעתו מ-1921 לחייב את כל פועלי ארץ-ישראל להצטרף לקומונה כללית, בעלת משמעת צבאית, של כל פועלי ארץ-ישראל, שלדשר תה יעברו כל המשקים החקלאיים והקואופרטיבים העירוניים.⁸

רעיון קיצוני זה היה פרי משבר ראשית העלייה השלישית. זמן מה אחד כך התאוששה ההסתדרות - בהנהגת בן-גוריון - מהמשבר.⁹ בן-גוריון גנז את הרעיון ולא שב לעסוק בו. באוקטובר 1930 פרסמה ממשלת בריטניה את הספר הלבן של הלורד פאספילד, שהטיל הגבלות קשות על העלייה ועל רכישת קרקעות בארץ.¹⁰ תגובתו של בן-גוריון הייתה היסטורית. בנאום במועצת מפא"י קרא בן-גוריון לחבר דיו להילחם בבריטניה, גם אם התוצאה תהא קסטרופה אולי לא יותר קטנה מאשר הקסטרופה של חורבן הבית השני.¹¹ ושוב, זמן מה אחד כך הסתלק בן-גוריון מהרעיונות הקיצוניים שהובעו בנאום זה. הדיון שלפנינו מהלך באזור המפגש המעורפל במקצת שבין הפונדמנטליזם לפרגמטיזם, שבין המחויבות לאידאולוגיה ולאתוס לבין שיקול הדעת המדיני. יהיה

השלטון הבריטי להפקיע את השליטה על הקצאת הסרטיפיקטים מידי הסוכנות ולהעביר את חבילת הסרטיפיקטים לגורמים כלכליים ביישוב שנקראו, בהכללה, ארגוני 'בעלי-הבתים'.¹⁷ ההצעה למסדר את אישורי העלייה לנותני העבודה, תוך עקיפת הסוכנות היהודית, מצאה תומך נלהב בדמותו של זאב ז'בוטינסקי, שהורה להתירים את הסרטיפיקטים. הוראה זו, שנודעה בשם 'פקודה מספר 60', התקבלה בשורות הבית-ירים באירופה בתרעומת, משום שהיא חסמה בפניהם את צינור העלייה הישיר והמקובל לארץ. ואולם ז'בוטינסקי, נחוש בשאיפתו להכות בסוכנות ובתנועה הציונית (שלעת הזאת הוא נערך לפרוש ממנה), עודד את אנשיו. הוא הבטיח להם ניצחון, שממילא יאפשר להם מספר גדול יותר של סרטיפיקטים, משום שנותני העבודה יעדיפו את הבית-ירים על פני עובדים בעלי זיקה סוציאליסטית. ז'בוטינסקי הציע להם לא להצטער על אבדן הסרטיפיקטים, משום שעד מהרה יתקבלו אחרים בדרך אחרת, 'משום שיש לנו סיכויים גדולים לנצח. אני כשלעצמי חושב שאלה סיכויים בטוחים - כמובן, אם נילחם על כך מלתמה ממשית ופעילה'.¹⁸ בסופו של דבר הסתלק ז'בוטינסקי מניסיונותיו אלה, ו'פקודה מס' 60' בוטלה, אולם הסערה שקמה היוותה איתות לגורמים שונים להיערך לעלייה שלא באמצעות ההנהגה.

החשש של בן-גוריון מפני ההתמודדות עם הבריטים כסוגיית 'הלבנת' העולים הבלתי-חוקיים נבע מתחושה, שכל מערכת העלייה לארץ בנויה על מסד רגיש ובלתי-בטוח, היכול להתמוטט כהרף עין. החרדה מפני אבדן השליטה של הנהגת התנועה הציונית על העלייה, מיונה, הכשרחה וקליטתה הייתה מעתה לנושא שהדריך את עמדתו ביחס לכל שיטת העלייה לארץ-ישראל.

ואולם, בעצם הימים שבהם התנהל הוויכוח במרכז מפא"י על 'הלבנת' העולים הבלתי-חוקיים, שהגיעו מתוך יוזמה אישית, החל פרק חדש בחולדות העלייה הבלתי-חוקית לארץ, שהפך את הדיון על 'הלבנת' עולים בלתי-ליגליים, שכבר שוהים בארץ, למיושן.

ביוני 1934 יצאה ספינת נוסעים קטנה בשם 'וילוס' מיוון לארץ-ישראל ועליה 350 מעפילים ממזרח אירופה. הפלגת 'וילוס' מסמנת את ראשיתה של ההעפלה המאורגנת בדרך הים, העתידה להביא לעבר חופי ארץ-ישראל במשך 14 שנה כ-107,000 עולים, ב-140 הפלגות.

עיקר ההעפלה התרחשה בשנים 1938-1941; 1946-1948. בשנים אלו ההעפלה הייתה גדולה מהעלייה החוקית, והיא הצמיחה ביישוב מאגר אנושי רב חשיבות לקראת המאבק על הקמת המדינה.¹⁹ ברל כצנלסון היה בסוד המפעל החדש. ליל בוואה של 'וילוס' הוא המתין לה על החוף יחד עם ישראל גלילי.²⁰ נראה, שברל הסתיר את ארגון המבצע מחברו ושוחפו להנהגה, בן-גוריון. שיתופו של ברל ונכונותו לתת יד למערך חשאי, הפועל מאחורי גבו של בן-גוריון, הפכו את הנושא

לבעיית מבחינה מקור הסמכות שממנו ינקו נושאי ההעפלה הבלתי-חוקית והמאורגנת.²¹ המערך המורכב, שהחל נוצק בהפלגה הראשונה, נבנה כך, שאליה גולומב, המנהיג הבלתי-מעורר של 'ההגנה', הזעיק כמה ממפקדי הגושים של 'ההגנה' לצורך פעולת הורדת המעפילים מהספינה ופיזורם, ואולם הוא עשה זאת תוך עקיפה מודעת של מפקדת 'ההגנה',²² וללא אישור המוסדות המוסמכים. בשלהי 1934 השתנתה התמונה באורח זמני. ההפלגה השנייה של 'וילוס' נכשלה. ז'בוטינסקי ביטל את 'פקודה מס' 60', וביח"ד שבה וקיבלה סרטיפיקטים מהסוכנות, בהתאם למכסה שקיבלה לפני הפקודה. במקביל ניא את ארתור ווקופ, הנציב העליון הבריטי בארץ, להגדיל במידה ניכרת את מכסות העלייה שניתנו לסוכנות. על רקע זה שוב לא היה טעם בסיכון ובמחיר הרב של ארגון העפלה בלתי-חוקית בדרך הים, וזו פסקה למשך כשלוש שנים. לכולם היה ברור שמדובר בפסק זמן. יוזמי ההעפלה המשיכו לרקום קשרים בנמלי אירופה ולהכין את קיבוצי ההכשרה להעפלה העתידה, ובן-גוריון המשיך להכיע את התנגדותו לעצם הרעיון. ב-1935 הוא נבחר ליושב-ראש הסוכנות, ושוב היה עליו להתמודד עם הפרשה הישנה של 'הלבנת' עולים בלתי-חוקיים שעלו לארץ, על חשבון מכסת הסרטיפיקטים.

ב-1936 הזכיר בן-גוריון לחבריו, שכניסה בלתי-חוקית לארץ פירושה דילוג על מנגנוני הבחירה ופתח לכניסת גורמים בלתי-רצויים. הוא נעזר בנימוקים מוסריים, וציין שבשיטה זו, הממרה אח פי המוסדות וזכה להעדפה על פני איש הגון שישב וחיכה בסבלנות בגולה' עד לבוא תורו לעלייה ליגלית.²³ הוא אף חמך בהענשת המתגנבים לארץ באמצעות החזרתם לחוץ-לארץ, כדי לקבל את הסרטיפיקט שם, בבוא תורם.

בישיבת הנהלת הסוכנות שדנה בדרך הצגת העמדה של הנהגת היישוב כסוגיית העלייה לפני ועדה פיל, תבע בן-גוריון להדגיש בפני הוועדה שאנו מתנגדים לעלייה בלתי-חוקית, 'כי יש כה עושק העולה ומסחר בנפשות'.²⁴

עניין 'המסחר בנפשות' היה רמו לשיטת הפעולה של העלייה הבלתי-ליגלית, שאורגנה על-ידי חוגים המקורבים למפלגה הרויזיוניסטית. במהלך שנות ה-30 העלה ז'בוטינסקי רעיונות שונים של העפלה המונית בדרך היבשה והים.²⁵ כיוון שמנגנוני הארגון והגיוס של התנועה הרויזיוניסטית לא היו ערוכים לביצוע אף מקצת מרעיונות אלה, ניתן עידוד למעין יוזמה חופשית של גורמים עצמאיים, בעלי זיקה רויזיוניסטית, שארגנו העפלה דרך הים במימון עצמי.²⁶ למן 1937 ועד לפרוץ מלחמת העולם השנייה בספטמבר 1939 יצאו מנמלי אירופה למעלה מ-20 הפלגות של אניות. הפלגות אלה אורגנו בידי הרויזיוניסטים או מקורביהם. ז'בוטינסקי היה מודע לבעיית הארגון, השיטה והמימון, ונחן אישור לפעולות אלה, גם אם נעשו כשיטות קשות ובעזרת גורמים מפוקפקים.²⁷ ואכן במהלך ההעפלה נחשפו פר-סיות קשות שהיה בהן כדי לאמץ את אזהרת בן-גוריון בדבר 'עושק העולה ומסחר

בנפשות.²⁸ יש מקום להניח, שעיקר חששו של בן-גוריון היה מההעפלה המאורגנת על-ידי חברי דווקא. יכולת הארגון והפעולה של תנועת הפועלים, על כליה ומנגנוני הגיוס שלה, היו גדולים בהרבה מאלו של הרוויזיוניסטים. גם שיטות העבודה בנושא רגיש כמו עלייה בלתי-חוקית חייבו דרך אחרת מזו של מעין משרדי נטיעות פומביים בהשראה רוויזיוניסטית, המוקרים לכל סוכן מודיעין בריטי. היה ברור שמאבק בריטי נחרץ ידלל מאוד את ההעפלה הרוויזיוניסטית, ואילו העפלה בהשראת ההסתדרות - אם תקום - תהפוך במשך הזמן לגורם דומיננטי ולמעשה בלעדי (כפי שאכן אירע בהמשך).

בחושי הפוליטיים המתודיים העריך בן-גוריון נכונה את הדינמיקה הפנימית שתתחולל בקרב עתודת העולים הפוטנציאלית שתפנה לעלייה לארץ באמצעות ההעפלה. היוזמה, ההנהגה, המדריכים, אנשי הארגון והימאים יבאו בעיקר מהגוף האקטיביסטי ביותר בתוך ההסתדרות: 'הקיבוץ המאוחד'. אנשי 'הקיבוץ המאוחד', שישלטו בארגון כזה, הם בעלי תודעת שליחות עמוקה ואידיאולוגיה מגובשת, הבאה לידי ביטוי במבנה המיוחד של תנועה קיבוצית זו.

למן פרשת רצח ארלוזורוב נמצאה הנהגת 'הקיבוץ המאוחד' באופוזיציה פנימית להנהגה הוותיקה בתוך מפא"י.²⁹ במהלך 1938 נחלע ויכוח חריף, שבא לידי ביטוי מר בוועידה הרביעית של מפא"י בהתכנסה ברחובות במאי אותה שנה.³⁰

מאז החל להיווצר קרע ברור בין בן-גוריון לבין יצחק טבנקין ו'הקיבוץ המאוחד', קרע שייך ויחריף. הצדדים הנערכים לפילוג, שאכן יתרחש במהלך השנים 1942-1944, מבקשים לשפר עמדות ולהוסיף נכסים, בעיקר, כמובן, תברים נאמנים ומוקדי כוח והשפעה. אין ספק, שארגון של עלייה בלתי-חוקית היה אמור להקנות יתרון ברור ל'קיבוץ המאוחד', בתקופה של מאבק מר בין ההנהגה המסורתית של מפא"י, כראשות בן-גוריון, לבין יריב עיקש ובעל עוצמה: 'הקיבוץ המאוחד'.

העתודה הגדולה של העולים הנכונים למאמץ - תוך הסיכון שבעלייה בלתי-חוקית - הייתה בתנועת 'החלוץ' בפולין ובמיוחד בקיבוצי ההכשרה שלה. בשנות השלושים הפכה לתנועה המונית שמנתה רבבות חברים ומאות קיבוצי הכשרה.³¹ בהשפעת שליחי 'הקיבוץ המאוחד' לתנועה, כיוון עצמו 'החלוץ' לחיי קיבוץ בארץ-ישראל, וכתוך כך חלו בו תהליכים של הסתלקות מהכלליות המוצהרת שלו לעבר רדיקליזם ואקטיביזם ברוח 'הקיבוץ המאוחד'.³² תהליך הסגירה של שערי העלייה החוקית לארץ, למן 1937, התרחש כאשר מצבם של יהודי פולין נעשה חמור. חברי 'החלוץ', ובמיוחד אנשי קיבוצי ההכשרה, לחצו על עלייה בכל דרך. 'הקיבוץ המאוחד' נחשב למקום קליטה טבעי ולמקור הזיקה, ואילו הנהגת מפא"י נחשבה בעיניהם לגוף שיש להיאבק בו ברוח הרעיונות הרדיקליים של הקיבוץ היה מקום לסברה, שעלייה בלתי-חוקית גדולה תבצע בעיקר מקרב אנשי 'החלוץ' ותקנה יתרון לאנשי 'הקיבוץ המאוחד' בימים של מאבק מר בתוך מפא"י.

שיקול מעין זה היה בבחינת ליכא לפומא לא גלי, שהרי אין להעלות על הדעת שמנהיג ציוני יתנגד לעליית יהודים לארץ-ישראל משום שהם יחזקו יריב פוליטי. גם נימוקים טקטיים פשוטים, כמו הצורך של ההנהגה בשמירה על הליגליוס משום שיתוף הפעולה הנדרש עם הבריטים, והלגיטימיות כלפי העולם או המחיר הכלכלי הגבוה של עלייה בלתי-חוקית, היו דלים ולא משכנעים, לעומת להט-הנפש הציוני הגלום בעצם רעיון העלייה לארץ.

אפילו נימוקים כמו שיתוף פעולה עם הבריטים במאבק נגד המרד הערבי המת-חולל, או הסיכוי שהציעה ועדת פיל הבריטית לתכנית חלוקה, לא היו שקולים לרעיון העלייה. זו כנראה הסיבה, שבן-גוריון העדיף להצניע את הנושא, ומכל מקום להמעיט ככל האפשר את הדיון והוויכוח בנושא ההעפלה. ואכן המקום שהוקצה לנושא ההעפלה כיומן בן-גוריון, עד אפריל 1939, זעום ביותר, ולא במקרה. העדויות מצד יוזמי ההעפלה מלמדות על חששם מהתנגדותו של בן-גוריון ועל הניסיונות לעקוף אותו ולפנות ישירות לברל כצנלסון ולאליהו גולומב.³³ בשלהי 1937 מתחילה ההעפלה לצבור תנופה. הפעולות הספוראדיות מתמסדות. עתה לא הייתה ברירה אלא להתמודד ישירות עם הנושא. היוזמים - יהודה ברגינסקי, לוי שורץ וזאב שינד - כולם חברי 'הקיבוץ המאוחד', מבקשים להיפגש עם בן-גוריון. עצם הדרישה להיפגש עם בן-גוריון מלמדת על המורא שלהם מפני ועמו. לכאורה, מבחינה תנועתית וארגונית הם זכו לתמיכה, שהרי ברל כצנלסון, שנתשב לסמכות התנועתית הגבוהה ביותר, היה תומך נלהב ואליהו גולומב, שנחשב למנהיג-על של 'ההגנה', היה שותף לה. הם לא נזקקו לאישור מדיני של יושב-ראש הנהלת הסוכנות, שהרי ממילא הייתה פעולתם בלתי-חוקית ונעשתה במחתרת. פנייתם לשיחה עם בן-גוריון מבטאת את הנחתם, שבן-גוריון לא יסתפק בעצימת עין או בהתנגדות פסיבית. הם שיערו, שאפילו תמיכת ברל וגולומב לא תמנע ממנו לנסות להכשיל את פעולתם. על כן החליטו לנסות לשכנעו בחשיבות ההעפלה.

הפגישה החקיימה ב-15.11.1937³⁴ דברי בן-גוריון בפגישה זו וכו לגרסאות אחדות, שהפכו לימים למעין מוטו, המלמד על יחס אמביוולנטי. בן-גוריון זעם והודיע, שאם ההעפלה תבוצע, הוא ידרוש להעמיד את יוזמיה למשפט ההסתדרות. ואולם, אם המעשה כבר נעשה, אותו לילה שהם יגיעו לחופי הארץ תבואו ותעירו אחי משנתי ואני הולך ראשון לעזור לכם.³⁵

המשחתפים יצאו מאוכזבים. אמנם בן-גוריון נקרע בין הערכתו ללהט הציוני ולאקטיביזם של אנשי 'הקיבוץ המאוחד' לבין השיקול המדיני ותביעתו למרות ולסמכות, אבל הכרעתו הייתה ברורה: התנגדות חריפה להעפלה. לעת הזאת בן-גוריון מקנה עדיפות לפעולה במישור הלגיטימי. אין הוא מעוניין לפגוע בדימוי התיוכי של התנועה הציונית כגוף אתראי, המצליח לשלוט בחבריו, המהווה גורם מייצג של הלאומיות היהודית. הציונות, הפועלת על-פי משפט

שהיה מקורב לראשי הממשל הבריטי, השיב, שאם יירו תילים בריטים על אניות מעפילים חיפול ממשלת בריטניה תוך שבוע.⁴⁰

ספק אם היה זה רעיון מסודר, אך אין ספק שניכרה בבן-גוריון סערת נפש עזה של אדם שחש לפתע בגד וחסר-אונים החר אחר מעשה קיצוני. הרעיון הקיצוני הזה של גרירת הבריטים לפרוכוכקציה קינן אצל בן-גוריון במשך חודשים אחדים. לאחר שוכו לארץ, באביב 1939, הוא עסק בגיבוש דרכי מאבק אקטיביות בבריטים, ובמרכזן שתי דרכי מרי: מרי פסיבי, שעיקרו אי-שיתוף פעולה עם השלטונות, ומרי אקטיבי. רעיונות המרי האקטיבי היו מן הנועזים ומרחיקי-הלכת שהוצעו אי פעם בקרב ההגנה הציונית. הם כללו הרהורים כדבר הקמת צבא לוחם שעיקר משימתו מאבק למען העלייה. את העלייה ראה עתה בן-גוריון כ'גשק היחיד היכול לשנות את מצבנו'.⁴¹

לפרק זמן קצר חל היפוך מלא בעמדה בן-גוריון ביחס להעפלה. במהלך מאי 1939, במקביל לפרסום הספר הלכן הבריטי, המגביל את העלייה למינימום והמכ- שיר את הקרקע להקמת מדינה ערבית, הציע בן-גוריון להפוך את ההעפלה הבלתי-חוקית, שהתנהלה עד כה בחשאי, לפריצה גלויה לארץ-ישראל. תכנית זו, שנודעה בשם עלייה ג',⁴² הוצגה על-ידי בן-גוריון בצורה קיצונית: הבאת אניות מעפילים במספר גדול והורדת המעפילים לאור היום, תחת שמירה תמושה של אנשי 'ההגנה', וחוך נכונות להילחם בבריטים. בן-גוריון הציג את הצעתו כאולטימטום, ואיים בהתפטרות אם לא תתקבל.⁴³

לכאורה, חל היפוך גם בעמדות חברי-יריביו לעניין ההעפלה: ברל כצנלסון, אליהו גולומב, יצחק טבנקין, ישראל גלילי ושאל אביגור, שהיו תומכים נמרצים ברעיון ההעפלה בעת התנגדותו של בן-גוריון, מצאו עצמם לפתע מתנגדים לתכנית. תו, נראה, שאלה שעסקו בפועל בהעפלה, יותר מששמחו לתפנית המרעיש שחלה בעמדת בן-גוריון, חששו מהמשמעות שהוא ייחס לתפקיד ההעפלה עתה. אכן, בן-גוריון לא הסחיר, כי יותר מאשר הוא מבקש להעלות אלף מעפילים לשבוע,⁴⁴ הוא מיעד לאניות המעפילים תפקיד פוליטי: לעורר את דעת-הקהל בארץ ובעולם.⁴⁵ דאגתם נבעה מהקיצוניות המביכה של בן-גוריון. ההוראות ל'מוסד לעלייה ב' שגשגו מן הארץ, לימדו את ראשי 'המוסד' שכן-גוריון אכן איננו נרחע מעימות אלים שפירושו ריחות על אניות עמוסות מעפילים.⁴⁶ ההכנות שבוצעו בתיופון התייחסו לאוניות 'אטארט', 'קולורדו' ו'טייגר היל'. הוכנו בהן מתגדבים לפעולות התאבדות, ואנשי 'ההגנה' בארץ גערכו לחסימת מרכז תל-אביב לצורך מבצע ראווה גדול, שנועד להיערך סמוך לפרסום הספר הלבן, במאי 1939.⁴⁷ המהפך הדומטי בעמדת בן-גוריון החרחש במקביל לשינוי ארגוני חשוב. באפר-דיל 1939 הוקם 'המוסד לעלייה ב'.⁴⁸ הקמת 'המוסד' הייתה ביטוי להכרת הממסד כיוזמת אנשי 'הקיבוץ המאוחד'. מעתה התאפשרו תמיכה וחסות מסודרות יותר של

העמים, מעדיפה משא-ומתן דיפלומטי מתוך אחריות ויכולת להנהיג ולכטא את רצון הציבור. הצד ההרפתקני הקיים, בהכרח, בעלייה בלתי-ליגלית עלול לפגוע בתמונה זו ולהפריע להנהגה הציונית בתקופה קריטית, שבה זומה היה שניתן להגיע להישג היסטורי באמצעות חכמת מעשה מדינית.

בן-גוריון נתן דעתו גם למחיד הכספי היקר שבעלייה לא-חוקית, למחיד החכרתי שבעלייה לארץ ללא בקרה וללא סלקציה - בתקופה של משבר כלכלי ואכטלה - ולמחיד שיבוש היחסים עם דעת-הקהל ועם אוהדי הרעיון הציוני כבריטניה.

2. מהתנגדות להעפלה להצעת עלייה ג'

במהלך 1938 חלה החרפה מכשרח רעות במצב העם היהודי באירופה. השתלטות הנאצים על אוסטריה, הסכם מינכן והתפוררות צ'כוסלובקיה, ממדי הרדיפות והפר-עות בגרמניה והתעצמות האנטישמיות בפולין דחפו רכבות יהודים להסתלק במה-רות מאירופה. דווקא לעת הזאת הלכו ונסגרו שעדי העולם, כשהביטוי המר לכך היה בוועידת אוויאן, שנועדה למצוא פתרון לפליטים ונסתיימה בהודאה שאין מוצא.⁴⁹ הפתח הארץ-ישראלי, שהתרחב במקצת באמצעות הקצאת סרטיפיקטים נדיבה יחסית בשנים 1933-1936, הלך ונסגר. התקווה שהותירה ועדת פיל הברי-טית להקמת מדינה יהודית דעכה במרוצת השנה. היחסים עם בריטניה הגיעו למכוי סתום. על רקע זה גברה ההעפלה לארץ. מי שהכתיב את הקצב היו גורמים פרטיים, אשר קיימו קשר של זיקה וארגון לתנועה הרוויזיוניסטית, ואולם גם אנשי תנועת הפועלים החלו להתארגן באינטנסיביות. בשנים 1937-1939 יצאו מאירופה, כעיקר מנמלי הים השחור, 46 הפלגות ובהן קרוב ל-20,000 מעפילים. 20 מהפלגות אלה היו בהשראת רוויזיוניסטים, 15 כיוזמת תנועת הפועלים והשאד הופעלו באמצעות גורמים פרטיים.⁵⁰

בתקופה זו התחולל שבר עמוק ביחסים עם בריטניה. מוקד השבר היה בוועידת סנט ג'יימס, שכונסה בלונדון בפברואר 1939. הוועידה הייתה אמורה להוות ניסיון נמרץ לפתור את בעיית ארץ-ישראל באמצעות משא-ומתן אינטנסיבי בין הנציגים הבכירים ביותר של הבריטים, הערבים והיהודים, אך היא נכשלה. בתום דיונים ארוכים ומתישים הציעו הבריטים תכנית שפירושה היה ביטול המנדט הבריטי והקמת מדינה ערבית כארץ-ישראל. בן-גוריון - חולה, מר ומותש⁵¹ - ראה בתכנית הבריטית בגידה.⁵²

המגמה הבריטית החלה להתחזר עוד במהלך הוועידה ונעשתה ודאית כישיבה מיום 24.2.1939. למחרת נפגש בן-גוריון בלונדון עם ארנולד לורנס (אחיו של תומס לורנס, הוא לורנס איש-ערב הנודע). בן-גוריון הנסער שאל אותו, מה יקרה אם היהודים יחליטו להעפיל ככוח לארץ. האם הבריטים יגיבו בירי על האניות לורנס,

אין להעלות על הדעת שבן-גוריון היה מוכן לוותר על יהודים, והניסוח של שרת הוא מן הסתם פשטני ומטעה. אולם ניתן ללמוד ממנו על סדר הקדימויות של ההנהגה הציונית כולה. אין זה מקרה, שבן-גוריון, כמו גם משה שרת, עוסקים בנוכמבר 1939 במשפטם של 43 חברי 'ההגנה' בארץ שנעצרו על-ידי הבריטים ומקצים לכך ביומניהם יותר מקום מאשר לארגון ההעפלה מאירופה העולה בלהבות.⁵⁴

גם כאן אין מקום לשיפוט ערכי, ואפילו לא להצבת סימני תמיהה. מלחמת העולם השנייה העמידה את מהלך ההיסטוריה על ראשו. כל המערכות שוכשו, ואמות המידה של השיקול המדיני, שהגזו את ההנהגה הציונית עד כה, לא היו דלוונטיות עוד. המלחמה שנמשכה למעלה מחמש שנים היוותה פסק זמן רצוף-אימה. ההעפלה נמשכה כספטוף זקיק עד שלהי 1941. בתקופה זו אידעו אסונות כבדים, ששיאם בפיצוץ של 'פאטריה' על-ידי 'ההגנה' בנמל חיפה. למעלה מ-200 מקרב המפעילים ששהו בה נספו בעקבות הפיצוץ. ב-24.2.1942 טובעה 'סטרומה' על-ידי צוללת סובייטית בים השחור. בכך הסתיימה למעשה ההעפלה המאורגנת עד לשחרור רומניה ב-1944.

'פאטריה' ו'סטרומה' הפכו בידי בן-גוריון לסמל ולנשק מדיני. בעשרות נאומים, מכתבים, דינוי משא-ומתן ומאמרים שב בן-גוריון ומוזכיר אותן. הן גילמו בעיניו את העלייה לארץ-ישראל כהצלה, כצורך השעה, כהצדקת הרעיון הציוני ובפתרון יחיד לעם היהודי. אבל השימוש האינטנסיבי בפרשות 'פאטריה' ו'סטרומה' נותר בתחומי ההסברה והנשק המדיני. לא נעשתה פעולה של ממש למען העלייה הבלתי-חוקית לארץ.⁵⁵

עלייה ג' - סערה ורממה

ההתפרצות העזה של בן-גוריון, שהולידה את רעיון עלייה ג' באביב 1939, שקעה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה בסתיו אותה שנה, ונודמה היה שנשכחה. מעתה, ובמשך קרוב לשש שנים, בן-גוריון איננו מתערב כמעט בנושא ההעפלה הבלתי-חוקית לארץ-ישראל. באותן שנים פעל 'המוסד לעלייה ב'' בתוך מערכת אילוצים מורכבת, רצופת כשלונות ואכזבות, כאשר לארגון הפלגות ישירות לארץ. המבוי הסתום שאליו נקלעו בניסיונות השונים⁵⁶ תיעלו את הנהגת 'המוסד' להיער-נות ארוכת שוות, החורגת מתחום ההעפלה הישירה. 'המוסד לעלייה ב'' היה מעורב בפעולות 'ועד ההצלה' שפעל בקושטא, נטל חלק בארגון הצנתנים הארץ-ישראליים שצנתו באירופה הכבושה והתל בפרישת רשת שליחים. לעת תום המלחמה נמצאו אנשי 'המוסד' ב-22 ארצות ב-4 יבשות עולם. בינתיים הושם דגש על כניסה לארץ בדרכי היבשה, בעיקר מעירק ומסוריה. עם כיבוש רומניה בידי הצבא האדום הסובייטי ב-1944 התחדשה ההעפלה בדרך הים. מעתה ועד הקמת מדינת-ישראל

הסוכנות היהודית. ראשי 'המוסד לעלייה ב'' ובהם אביגור, ברגינסקי וברל יכלו להתמסר מעתה למה שראו בו את עיקר משימתם: החזרה חשאית, במספר גדול ככל האפשר, של צעירים יהודים לארץ.⁴⁹ ברל כצנלסון ניסח זאת במפורש: 'חשובות העלייה קודמים, והתוצאה המדינית תהיה תוצר לוואי'. בכך הוא חלק על בן-גוריון, שהניח כי ממשלה אשר תירד בעולים לא תתקיים אפילו שבוע אחד: 'אין לי ביטחון בזה, כבר היו ידיות על אניות, והשמעה אומרת כי היו פצועים, ואיני בטוח אם העיתונות האנגלית סיפרה על כך.'⁵⁰

ייחכן שמחנגדי שיטתו של בן-גוריון, מקרב חסידי ההעפלה ומארגניה, חששו שהעמדה שנקט עתה בן-גוריון היא ביטוי חריף למדי נפשו, וכי כאשר יפוג המשבר האישי שהוא שרוי בו יסתלק בן-גוריון מן הרעיון. הם חשו כי מוטב לשמור על המפעל הצעיר והרגיש מפני החשיפה הפומבית המסוכנת, ואפילו במחיר מאבק נגד בן-גוריון. הנקודה שבה התמקד המאבק ביניהם הייתה הפלגת 'קולורדו ב'' ביולי 1939. בן-גוריון דרש להביא את האנייה לתל-אביב תוך התגרות גלויה בבריטים. חבריו התנגדו, בעקבות הצלחת הורדת 379 מעפילים בהפלגה קודמת של אנייה זו. הם ביקשו לנסות ולהחזירם בחשאי.

בן-גוריון לא ויתר. הוא הביא את הצעתו להעפלה פומבית להנהלת הסוכנות - ונדחה. הוא הביא את ההצעה לוועדה המדינית של מפא"י, נדחה גם בכיתו האינטימי. מי ב-28.7.1939 נתפסה האנייה על 374 מעפיליה. בן-גוריון נסער ורוגז, גם על חבריו, דרש בלהט להשתלט על האנייה הנמצאת בנמל ולשחרר את המעפילים ככות.⁵¹ ודישתו נדחתה כמובן (נערך אמנם מבצע מתוחכם, שבו הצליחו אנשי 'ההגנה' לשחרר את רב החובל היווני ולהבריחו מהארץ).⁵²

למן חידוש ההעפלה ב-1938 ועד הפלגת 'קולורדו ב'' ארגן 'המוסד לעלייה ב'' (ומה שקדם לו) 12 הפלגות. רק שתי אניות נתפסו. גם המעפילים שנתפסו שוחררו כהזדגה, וכך נכנסו לארץ אלפי יהודים בלי התגרות ישירה בבריטים, ומתוך מאמץ לשמור על העבודה החשאית כדי לא לסכן את עצם ההעפלה.

דחיית עמדת בן-גוריון על-ידי אנשי 'המוסד לעלייה ב'', בפרשת 'קולורדו ב'', היוותה פתיחה ודגם למערכת יחסים מורכבת שנמשכה עשר שנים; מעתה ימשיכו ראשי 'המוסד לעלייה ב'' לפעול בלי להמתין לאישורו, אולי אף מתוך מגמה להתעלם מעמדתו.

בספטמבר 1939 פרצה מלחמת העולם השנייה, העתידה להנחית שואה על העם היהודי.

בן-גוריון נרתם למשימות אחרות. זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה, ב-13.11.1939, הוא נפגש בלונדון עם משה שרת. השניים דנו בעניין יציאה מדינית של 2,900 עולים מגרמניה. שרת רשם ביומנו מאותו יום כהאי לישנא: 'בן-גוריון קבע, שעתידינו המדיני יותר חשוב מהצללת 2,900 יהודים; הוא היה מוכן לוותר עליהם.'⁵³

התרכזה כל ההעפלה בידי 'המוסד להעפלה ב', ובמהלכה הפליגו לעבר ארץ-ישראל 75 אניות ובהן 75,341 מעפילים.⁵⁷ (רק אנייה אחת, 'בן הכט', ובה כ-800 מעפילים יצאה ביוזמת האצ"ל).

השוואה שניחתה על יהודי אירופה מיקדה את תשומת-הלב של דעת-הקהל העולמי-מית בשארית הפלטה. אניות 'המוסד' עמוסות הניצולים שביקשו לפרוץ בכל דרך לארץ-ישראל היוו נושא מוסרי ומדיני, שחרג הרבה מעבר למשימתם הישירה של שליחי 'המוסד', שקיבלו על עצמם להביא יהודים לארץ-ישראל.

ההעפלה, שהפכה למעין תנועת עם הזורמת בדרכי הים התיכון ונאבקה במשח-תות כריטיות, הצדיקה מקורות מימון כרמה לאומית. ברוד, על כן, ששוב אין מדובר בארגון ספוראדי של קיבוצניקים, המחליטים להעמיס את עמם עלי שכם - כמאמר שידו של נתן אלתרמן - אלא בארגון החייב להיות כפוף לקהות ההנהגה העליונה, ולענייננו - לבן-גוריון.

ואכן, בן-גוריון נטל חלק בדיננים שנערכו בוועד הפועל של ההסתדרות ובהנהלת הסוכנות. בין השנים 1944-1948 הוא הרבה להיפגש עם שאול אביגור, שריכז את עבודת 'המוסד', ופעם בפעם נפגש גם עם שליחים מן השורה בארצות השונות. אזכור פגישות אלה ביומנו אופייני: אינפורמטיבי ויבש. מבעד לשורות הקצרות ביומן ניתן לאתר, שעיך עניינו של בן-גוריון בסוגיית ההעפלה היה בנושאים מוגדרים: ימאים ארץ-ישראליים, אנשי קשר, מחיר האניות, דרכי ההתקנה.⁵⁸ עוד עסק בן-גוריון בבעיות הפוליטיות: חלוקת המועמדים להעפלה למפלגות השונות. כן עסק ברקע הפוליטי של שליחי 'המוסד', שבו, למורת דוחו, היה יתרון בולט לאנשי 'הקיבוץ המאוחד', אשר לעת הזאת התפלג מתוך מפא"י ונקלע לעימות ארוך ועמוס שטנה עם בן-גוריון.⁵⁹ יומני בן-גוריון מצד אחד וד"חות 'המוסד' מצד שני אינם מלמדים על התערבות של ממש של בן-גוריון או על ניסיון לנווט את פעולות 'המוסד'. אין ספק, שהיה בכוחו של בן-גוריון להשפיע, ללחוץ ולכוון, כפי שידע לעשות בתחומים אחרים. ואולם בן-גוריון העדיף שלא להתערב באופן ברור ונחרץ.

מערכת זו של קשרים, שיש בה מעורבות ללא התערבות של ממש מצד בן-גוריון, עשויה להוביל להנחה; שבן-גוריון סמך על שיקולי 'המוסד' ובמיחוד על שאול אביגור שהיה בן העלייה השנייה, חבר קבוצה, מהנהגת מפא"י, מראשי 'ההגנה', ידיד לבן-גוריון וכמעט מקורכ אלון. אופי היחסים בין השניים גרס לכך שלימים, בעת המשבר הקשה שלאחר פרישת בן-גוריון לשדה בוקר ב-1953, ראו ותיקי מפא"י בשאול אביגור יורש אפשרי לבן-גוריון בחפקיד שר הביטחון.⁶⁰

והנה, כמסתבר, בתקופה של פעילות אינטנסיבית ב'מוסד' לעלייה ב', בשלהי 1945, ביקש בן-גוריון להחליף את שאול אביגור. בין השאר, הוא הועיד להנהגת

כאשר קמה המדינה המשיך אביגור בתפקיד דומה במסגרת ממלכתית עד סמוך למותו, ב-1978.

כמסתבר, ההעפלה החשאית לארץ-ישראל לא הסתיימה עם קום המדינה, וניתן לשער שהיא נמשכה עוד ימים רבים.

הניסיון להעמיד בראש 'המוסד' לעלייה ב' הנהגה אחרת, ודווקא בתקופת השיא של הפעילות, מלמד על אי-הנחת של בן-גוריון מדרך הפעולה. אין מזוכר על כישלון ארגוני. אדרבא, ביחס לנתוני הפתיחה ועוצמת המכשולים הצלחת 'המוסד' לעלייה ב' הייתה מופלאה. ההעפלה הצליחה לעורר דעת-קהל חיובית באירופה ובאמריקה, להביך את בריטניה ולהוציא מכליו את שר החוץ העוין, בוויין.⁶¹ ועל הכל - היא הגדילה את היישוב היהודי בלמעלה מ-20%, רובם אנשים צעירים ונתושים, שעברו סלקציה פנימית. חלקם של המעפילים כמאבק על הקמת המדינה ובמלחמת העצמאות היה רב-חשיבות, ואולם בן-גוריון היה מסויג. ושוב, בקו הרצף הארוך של הסתייגותו מבצבצת התפרצות נוספת, דבת געש ועוצמה, שגם היא כקודמתה שככה עד מהרה והפכה לדממה.

למעלה ממשש שנים חלפו מאז הפתיע בן-גוריון את חבריו ברעיון עלייה ג'. דומה היה שכל העניין נשכת. והנה, בסתיו 1945, חזר והפתיע בן-גוריון את חבריו ברעיון דומה. המלחמה העולמית ושואת יהודי אירופה שינו את פני העולם, ובמיוחד את תולדות עם ישראל. מעתה נשא הכל אופי אחר. כך גם משמעות הרעיון הציוני, שנועד על-ידי מעצביו לפתרון בעיית יהודי אירופה. והנה, למעשה, הם לא היו קיימים עוד.

על רקע זה, דומה היה כי הרעיון, השיטה והאמצעים שהגחו את הנהגת התנועה הציונית קודם למלחמה אינם מתאימים למצב החדש. והנה, כמבט לאחור, ניתן לגלות קו רצף עקרוני בדרך הפעולה שאפיין את התנועה הציונית למן המחצית השנייה של שנות ה-30 ועד להקמת המדינה. הבסיס לקיום רצף זה הוא רציפות ההנהגה. תהליך יציאתו של חיים וייצמן מעמדת ההכרעה קדם למלחמה וחפף

להכריז על המשך, למעשה, של מדיניות הספר הלבן הובאה לבן-גוריון ב-20.9.1945.⁷¹ עוד באותו יום התכנסה הנהלת הסוכנות בלונדון. בן-גוריון הנסער חבע הפסקת המגעים עם בריטניה ופעולה יוזמה ונחושה במאבק נגדה. בבסיס הצעתו: עלייה בלתי-חוקית לארץ.⁷² במהלך דיונים נסערים אלה התגבש הרעיון הכללי לתכנית אוֹפֶרְטִיבִית. בסוף ספטמבר, בעודו בלונדון, חיבר בן-גוריון מכתב שהיה מעין הנחיה לתכנון מבצעי. מכתב זה נשלח על-ידי בן-גוריון למשה סנה, ראש המפקדה הארצית של 'ההגנה'. בבסיס המכתב הצעה לדרכי ארגון עלייה ג', תביעה לאיחוד כוחות המרי בארץ וליזום פעולות תכלה דאווֹתניות.⁷³ מכתב זה, שלא נידון ולא אושר בפורום מוסמך, היווה את הבסיס להקמת תנועת המרי המאוחדת, שבה פעלו במשותף 'ההגנה', 'האצ"ל' וה'לח"י', בתקופה הדרמטית שלמן סתיו 1945 ועד קיץ 1946.⁷⁴

כדרכו, לא הסתפק בן-גוריון בהעלאת רעיון ובהנחיית הכפופים לו, אלא הוא עצמו החל בפעולה נמרצת לבדיקת אפשרות ההוצאה לפועל של התכנית. כשישה שבועות לאחר שכתב את המכתב, שהה בן-גוריון באירופה. תחילה קיים סדרת שיחות אינטנסיביות בפריס עם שליחים מהארץ, אנשי הבריגדה ואנשי 'המוסד'. במיוחד התרשם בן-גוריון ממשגשו עם מפקדי המחתרת היהודית-הצרפתית, שפעלה בצרפת הכבושה בעת המלחמה ונדעה בשם Armée Juive (צבא יהודי). גראה, שהוא ראה בהם את הבסיס האנושי להותם לביצוע עלייה ג'.⁷⁵

מפריס יצא בן-גוריון לפגוש את שארית הפלטה, אלה שהיו אמורים להוות את התשחית הרחבה של המפעל. לצורך זה הוא ערך מסע בגרמניה. ביקוריו אצל שארית הפלטה בדכאו ובברגן-כלזן השפיעו מאוד על הלך-רוחו והפכו אותו נסער עוד יותר. במתנות, שהיו קודם לכן מתנות מוות, הוא נפגש עם אלפי יהודים הנמצאים במצב ללא תקווה. בן-גוריון, היודע להפוך משבר למנוף, ביקש להפוך את הפליטים לחיילים רבי עוצמה. מצבם היה, לדידו, הכלי לביצוע ההבקעה הנדרשת. במשך אוקטובר 1945 המשיך בן-גוריון ונסע בין פריס ללונדון. הוא המריץ את האנשים לפעולה והוסיף נדבך לרעיון עלייה ג': 'משמרת צלחים', האמורה להיות קבוצה אוונגרד חשאית של המאבק, שעיקר תפקידה 'הגנה על קוממיות ישראל בארצו, על חירות העלייה ועל זכויות היהודים וכבודם באשר הם'.⁷⁶

הקצב הנמרץ של בן-גוריון לא חפף את כושר הפעולה של הגורמים בשדה שאמורים היו להפעיל את הנושא. אמנם, נרכשו כלי נשק אחדים והוחל באיתור מקום לפעולות ולאיימונים,⁷⁷ אבל התוצאות היו דלות, איטיות ולמעשה מאכזבות. חודש לאחר הפגישה עם מפקדי Armée Juive שבה התפעל בן-גוריון מארגונו ומכוחו, הוא דיווח בימונו על סך הכל שהוא 36 איש, חלקם לא מאומנים. מאנשי הבריגדה הוא לא הצליח למצוא מפקד לרוחו.⁷⁸ 'המוסד לעלייה ב' אכזב את בן-גוריון פעם נוספת, בכך שגם הפעם לא התגלתה בו התלהבות לרעיון עלייה ג'.

לתהליך התעצמות כוחו של בן-גוריון. לכאורה, הפך בן-גוריון רק בשלהי 1946 למנהיג יחיד. אולם, ככל שהדברים אמורים ביישוב היהודי בארץ-ישראל, היה בן-גוריון האיש המרכזי, מאז נבחר לתפקיד יושב-ראש הנהלת הסוכנות ב-1935. נדבך נוסף, המסביר את קו הרצף בפעולה הציונית, למרות הזעזוע הנורא של השואה שאמורה הייתה לפורד כל תהליך קודם, הוא הקיום האוטונומי של היישוב היהודי בארץ-ישראל.

במהלך שנות ה-30 הפך היישוב לגוף יציב, המחולל דינמיקה פנימית של התעצמות וקיום עצמאי. יישוב זה היה מרוכז בתוך עצמו, ובחתימתו לצבירת עוצמה ולדיבונות, הוא הפך לגורם מנותק-משהו ממקורות היניקה והמאגר האנושי בגולה. הקורא, מבעד למרחק הזמן, עלול לחוש מבוכה, כאשר הוא מגלה, שבעצם ימי השואה הוקצתה תשומת לב רבה יותר לבעיות כמו תוספת יוקר לעובדים בארץ-ישראל מאשר למתחולל באירופה.⁶⁶ אפשר שתופעה זו אנושית ומבטאת סימנים ראשונים לקיום שודשי וטבעי של יישות ישראלית חדשה עוד קודם להקמת המדינה, מכל מקום, מבחינת נושא דיונו, שואת יהודי אירופה שימשה מאיץ לתהליכים שהתחוללו קודם לשואה; מעתה, היא תהווה גם הוכחה לצדקת הרעיון הציוני וכלי חשוב בהמשך המאבק לדיבונות לאומית. התביעה לעלייה חופשית תהיה מדה יותר ואגריטיבית, וההיתקלות בהתנגדות לה תעורר הסלמה באיבה לבריטניה.

יתסם של הבריטים לעליית יהודים לארץ-ישראל כתקופת השואה - כאשר כל סרטיפיקט פירושו היה סרטיפיקט לחיים - היווה בתם על האתוס ההירואי של בריטניה במערכה.⁶⁷ היה מקום לציפייה שעל רקע זה, ולנוכח חשיפת מצב שארית הפלטה, ישנו הבריטים את מדיניותם. ציפייה זו הפכה לתקווה נרגשת, באשר ביולי 1945, זמן קצר לאחר שגרמניה הנאצית הובסה, זכתה מפלגת הלייבור בשלטון בבריטניה. בוועידה קודמת לבחירות קיבלה המפלגה מצע פרו-ציוני, שצידד בהקמת מדינה יהודית לאלתר. החלטת המפלגה הייתה מרחיקת לכת והציעה פינוי ארץ-ישראל מערבים והרחבת גבולותיה.⁶⁸ הנהגת התנועה הציונית, ובמיוחד ההנהגה הארץ-ישראלית שצמחה מתוך מפא"י - הקרובה לכאורה לרעיונות הלייבור - הניחה, שהכל עומד בפני שינוי לטובה. בגודל התקווה, כך גדולה הייתה האכזבה. הנסיבות הגיאופוליטיות של העולם לא פעלו לטובת הציונות. במהלך ספטמבר 1945 הסתבר ששר החוץ הבריטי, ארנסט בווי, נוטה להמשיך במדיניות הספר הלבן מ-1939.⁶⁹ עמדה בדינית זו נחקבלה כתקיעת סכין צינית בגבו של עם פצוע ומוכה. שוב נקלעה התנועה הציונית למצב שאין ממנו מוצא. ושוב חוזר על עצמו התסריט של בן-גוריון, הנתקף זעם מד, הנוקט עמדה קיצונית והתובע פעולות ראויה דרמטיות שבמרכזן שוב עלייה ג', והיא עלייה מווינת, שתעמוד ככוח עצמה בפני משטרה בים או בחוף.⁷⁰

המהפך בעמדת בן-גוריון היה מדי וחסר-פשרה. הידיעה הברורה שבדעת בווי

אני לא רציתי בעניין זה לחת הוראות, והעניין נמשך כפי שהוא נמשך.⁸¹ הביורגורפיה הפוליטית של בן-גוריון מלמדת, שהוא לא נהג לזוהר בקלות למתנגדיו. העובדה שבסוגיה זו בן-גוריון לא רצה לתת הוראות להנהגת המוסד לעלייה ב' מבטאת את תששו, שמא חברי-יריביו, השואבים את השראתם מ'הקיבוץ המאוחד', ימרו בעניין זה את פיו. חשש זה נבע, בין השאר, מהמאבק הנזכר על הנהגת תנועת הפועלים, על נפש הנוער ועל הדרך למאבק למען ההגשמה הציונית. בן-גוריון, בחושי הפוליטיים, ביקש למנוע התמודדות ישירה. כאשר בסיטואציה מיוחדת במינה שוב לא ניתן היה להתחמק מעימות ובן-גוריון אכן נתן הוראה נחרצת ל'מוסד לעלייה ב', הסתבר שחששו היה מוצדק: אנשי 'המוסד' הפרו את ההוראה. פרשה זו אירעה בדצמבר 1947 בהקשר להפלגת 'פאן יורק' ו'פאן קרשנט'.

יומני בן-גוריון ומסמכי 'המוסד לעלייה ב' מזכירים את הפגישות והמגעים שהתקיימו בין בן-גוריון לשליחי 'המוסד'. אולם, מלבד אזור רמזו יש בהם אך מעט חומר שממנו ניתן ללמוד על תוכן הדיונים. רות הדברים מלמדת על מתח רב ומידה של אי-הבנה. מנקודת המבט של שליחי 'המוסד לעלייה ב' ייצג בן-גוריון את ההנהגה הממוסדת, הפועלת בדרכים דיפלומטיות. דיפלומטיה, משא-ומתן מדיני ושיחות קוקטייל בהיכלי-שיש לא זכו להוקרה בעיני הקיבוצניקים ואנשי הפלמ"ח, שראו עצמם כמי שתפקידם לפרוץ את שערי ארץ-ישראל.⁸² על כך יש להוסיף את הנטייה הטבעית של כל גוף הפועל באופן לא-חוקי, והחייב לשמור על חשאיות, לשמור על מרחב גדול ככל האפשר של אוטונומיה.

ניסונו של בן-גוריון להשליט מרות ישירה היה מחייב את אנשי 'המוסד' להיזר עץ לפני כל פעולה בעסקנים פוליטיים ולקבל הכרעות מפי הנהלה ציבורית (שאכן הייתה קיימת ונועדה להנחות את 'המוסד לעלייה ב') וכן, כמובן, להפקיד בידה את סודות הפעולה. גיבורי העלילה שלנו ניסו, כמובן, להתחמק מחובה זו.

בן-גוריון, כמייצג הממסד, היה על כן כמי שניצב מצדו האחר של המתרס. מנקודת מבטו של בן-גוריון, ההסתייגות מ'המוסד לעלייה ב' ומדרכי פעולתו נבעו מתחושתו, שפעמים אנשי השדה של ארגון חשאי נעשים משועבדים למפעלים ורואים בו חזות הכל. מי שיושב ברומניה ורואה את מצוקתם של יהודי העיירה, שמכרו את ביתם והם יושבים על מזוודותיהם, יתקשה לעכל קיומם של גורמים שמחוץ למצוקה זו. הכרעתו הסובייקטיבית תיעשה מבלי לראות את מלוא הרוחב של היריעה ההיסטורית.⁸³

בן-גוריון, שהטביע את הסיסמה 'מעמד לעם',⁸⁴ היה עזה בדרכו לרעיון הממלכתיות. ב-1948 הוא יפקד לירות על אניית הנשק של האצ"ל, 'אלטלנה', ידוהף עד חרמה את יוצאי הלח"י ויפרק בדומטיות את הפלמ"ח. לעת דיונו, בימים שלפני הקמת מדינת-ישראל, הוא ביקש להסתייע בקיומם של ארגוני מתחרה

הרעיון המשלהב של עלייה מזוינת שנוזק בסערה לא נקלט. לא נמצאו לו נושא אנושי, תשתית ארגונית או מנהיג. 'המוסד לעלייה ב' המשיך לבצע הפלגות בשי-טה החשאית, ככימים ימימה. בינתיים חלו התרחשויות חדשות, שהעתיקו שוב את זירת תשומת הלב של בן-גוריון לתחום פעולה אחר. ב-13.11.1945 יצא בווינ בהכרזה מדינית עוינת לציונות; ואולם בתוך כך הוקמה הוועדה האנגלו-אמריקנית. זו עתידה להציע עליית 100,000 פליטים יהודיים לארץ-ישראל. הצעה זו גלגלה כדור שלג שהלך והתרחב, כאשר נשיא ארצות-הברית, הארי טרומן, וראש ממשלת בריטניה, קלמנט אטלי, נעשו על כורחם מעורבים בבעיית ארץ-ישראל.⁷⁹ לאחר הוועדה האנגלו-אמריקנית קמו סדרה של ועדות נוספות. ב-1946 התכנס הקונגרס הציוני והוצעה תכנית החלוקה. ב-1947 הועברה שאלת ארץ-ישראל לאו"ם. שדה הפעולה עתה היה הדיפלומטיה, ובן-גוריון נפנה אליו במלוא מרצו. וכך רעיון עלייה ג', שנוזק פעם שנייה בסערה, שקע, פעם שנייה, בדממה. דומה שהכל, כולל בן-גוריון, לא הצטערו על כך.⁸⁰

העימות בפרשת הפאנים

השילוב הבן-גוריוני המופלא של הפונדמנטליזם הציוני, המפליג אל קצווי משאת הנפש, עם הפרגמטיזם, היודע את גבולות האפשרי, בא לידי ביטוי בהתפרצות השנייה של רעיון עלייה ג'. במשך ששת השבועות שלמן העלאת ההצעה ועד שובו לארץ הוא למד מקרוב את מערך הכוחות, הכלים והגורמים. כאשר נוכח שהרעיון איננו ניתן לביצוע, גנז את הנושא, אבל הלימוד האינטנסיבי הותר אצלו היפרות רחבה עם בעיית ההעפלה והעלייה, עם 'המוסד לעלייה ב' ועם שליחיו, ואפילו עם בעיות ספנות. להיכרות זו יהיה ביטוי בשלהי 1947.

כשנתיים שלאחר הצעת עלייה ג', משלהי 1945, צבר 'המוסד לעלייה ב' תנופה רבה. שנתיים אלה היו תקופת שיא של ההעפלה לארץ-ישראל. במהלך 1946-1947 יצאו לעבר ארץ-ישראל 45 ספינות ובהן כ-65,000 מעפילים. 'המוסד לעלייה ב' טווח רשת של שליחים, ופרש מערך של קשר, סניפים, מחנות ואניות. ההעפלה הפכה לנושא רבי-חשיבות בהסברה הציונית ובמאבק המדיני והביטחוני. אולם בן-גוריון, שלחץ ודחף למען העפלה בלתי-חוקית בתקופה שקדמה לתנופה הגדולה, שב לגלות הסתייגות משיטת הביצוע. בדצמבר 1947 הזכיר בן-גוריון לשאל אביגור, שזה שנה וחצי הוא חוזר ומתדיע בפניו נגד דרכי העבודה של 'המוסד', וכמיוחד השיטה שצידדה כהעפלה באמצעות אניות גדולות המובילות אלפי מעפילים. 'בכל פעם שנזדמנת לפרסיס', אומר בן-גוריון, 'דיברתי על כך עם שאול'. 'המוסד לעלייה ב' דחה את ההצעות, ובן-גוריון אכן אומר: 'הם הלכו בדרכם, אולם

והלונטריים, אולם היה ער מאוד לסיכון הקיים בהם, ובעיקר לסבנת הפרישה ממס-גרת המרות הלאומית.

במרחק הזמן נראה החשש, שעל 'המוסד לעלייה ב' יפעלו תהליכי פרישה, כמופרך. יש לזכור, שתקופת התנופה ופעילות השיא של 'המוסד' חופפת לתקופת המשבר בתנועת הפועלים בארץ-ישראל. החלק שפרש בעצם אותם ימים ממפא"י כלל בתוכו את האקטיביסטים שכתוך תנועת הפועלים הארץ-ישראלית. המתח בינם לבין בן-גוריון נמשך לאורך שנים רבות ובא לידי ביטוי בוויכוחים בדבר היחס לחנוכה הדוויזיוניסטית, לבדיטים, לערבים, לשלמות הארץ, לתפקיד ההתיישבות ולדרכי הגשמת הציונות.⁸⁵

החלוקה בין נאמני מפא"י לכין המתפלגים לא תפח את החלוקה בין האישים בוויכוחים העזים שהתנהלו עשר שנים ויותר עד לפילוג. כך למשל, בוויכוח על ההעפלה כבר מצאנו, כי שניים ממנהיגי מפא"י המרכזיים, ברל כצנלסון ואלהו גולומב, תמכו בכל לב ביוזמת אנשי 'הקיבוץ המאוחד' האופוזיציוני. יש להדגיש, שגם אנשי 'הקיבוץ המאוחד' לא היו מוגנוליטים. דוגמה בולטת לכך היה שאול אביגור: הוא עצמו חבר קבוצת כינרת, ובכל זאת חבר מפא"י נאמן. ואולם, למרות הסתייגויות מגבילות אלה, בתקופה שלמן 1945, לאחר פטירתם של ברל כצנלסון ואלהו גולומב, 'המוסד לעלייה ב' הלך ונעשה גורם פוליטי ברור. רוב המגויסים החדשים באו מקרב 'הקיבוץ המאוחד' או הפלמ"ח, שטיפח גם הוא זיקה בדורה ל'קיבוץ המאוחד', והתנגדות, לטנטיית אמנם, לעמדת ההנהגה.⁸⁶ ההתגבשויות הפוליטיות בתקופה הרגילה של המאבק על הקמת מדינת-ישראל חרגו הרבה מעבר לנושא ההעפלה. כבר נבטו ניצני העימות בדבר היחס לברית-המועצות ולמשמעות החברה העתידה להיבנות במדינה שתקום.

בנושאים קיומיים אלה היה בן-גוריון חשדן. דרך פעילותם של אנשי 'המוסד לעלייה ב', המאמץ המודע לנטרל את יכולתו של בן-גוריון לכוון ולהשפיע, ובנוסף לכך התגבשות קבוצת נאמנות חשאית ואינטימית, הפועלת מתוך מעין מנופוליוזם בנושא מהותי כמו העלייה לארץ, היה בהם כדי להזין את חשדנותו.

המתח, החשדנות ואי-הנוחות ההדדית פרצו בוויכוח מר, שהתנהל ערב הקמת המדינה, בפרשת 'הפאנים'. 'פאן יורק' ו'פאן קרשנט' היו שתי אניות להובלת בנות, שנרכשו על-ידי 'המוסד' בארצות-הברית בהשקעה גדולה יחסית, והוכשרו להעברת למעלה מ-15,000 איש בהפלגה אחת. על פי סדרי הגדול של התקופה מדובר במספר אנשים שהוא, בדברי אביגור, 'כמו 25 פעם קבוצת כינרת'.⁸⁷ או כמחצית מספר המגויסים לצבא כיום הקמת מדינת-ישראל. מבצע 'הפאנים' היה גדול המבצעים הארגוניים בתולדות היישוב עד אז. בצד האמצעים הכספיים הגדולים והבעיות הטכניות הביטחוניות והתחבורתיות המורכבות, התערבו במהלכו גדולי המנהיגים, למן וייצמן ונתום גולדמן ועד האדי טרומן והגנרל מרשל, קלמנט

אטלי ואדנסט בוויין וכן אנה פאוקר, שרת התרץ היהודייה של רומניה, ובכל הנראה גם יוסף סטלין.

ההתמקדות בפרשת 'הפאנים' והעימות שפרץ בין בן-גוריון להנהגת 'המוסד' לא נבעו רק בשל ההיקף הגדול של המבצע, ואף לא בשל עוצמת ההתנגדות הערבית, האמריקנית והבריטית,⁸⁸ אלא בעיקר משום שהאניות עמדו לצאת מרומניה לאחר ה-29.11.1947, היום שבו התקבלה באו"ם החלטה בדבר הקמת המדינה. החלטת האו"ם סימנה שלב חדש בתולדות המאבק הציוני, ואולם היה מקום לחשש, שמא גם התלטה זו לא תמומש.

ואכן הגנרל מרשל, מזכיר המדינה של ארצות-הברית, שמלכתחילה לא נלהב מהרעיון להקים במזרח התיכון מדינה יהודית, עלול היה לתור אחר נימוק שיאפשר לו להעלות דיון מחדש באו"ם, ואולי אף לבטל את ההחלטה הקודמת.⁸⁹ התפרצות מתגרה של 15,000 מהגרים בלתי-ליגלים לארץ-ישראל, בתזמון רגיש ונויל כזה, נתפסה על-ידי מנהיגים ציוניים אחדים כ'קטסטרופה',⁹⁰ העלולה למוטט את הכל. אנשי 'המוסד לעלייה ב' לא החשיבו מלכתחילה את הפעולה המדינית ואת עבודת הדיפלומטיה, וממילא לא החייטו בכובד ראש להחלטות משתנות של מדינאים, שבאות לידי ביטוי בפיסות נייר. הדבר העיקרי והמבריע לידם היה הבאת יהודים לארץ-ישראל, מכל מקום, בכל זמן, ככל האפשר יותר.

המאמץ המוקדם שהושקע במבצע 'הפאנים', הכסף הרב שהושקע בקנייתו, מצבם של היהודים שבברר חיסלו את רכושם והם ניצבים על מזוודות הפליטים אשר להם - כל אלה ניצבו כמשקל נגד לשיקול הדעת המדיני של המרות העליונה.⁹¹ אכן, לא במקרה, הדיון הראשון של הנהלת הסוכנות, למתרת ההחלטה באו"ם, עסק בשאלת הפלגת 'הפאנים'. בישיבה זו נבחרה ועדה מצומצמת בת שישה חברים ובראשם בן-גוריון.⁹² מעתה נערכה התמודדות ישירה. במשך שלושה שבועות נערך גור הגיע לארץ בבהילות וניסה פעם ופעמיים להפציר בבן-גוריון.⁹³ בן-גוריון, כדרכו בנושא ההעפלה, לא הכיע התנגדות בוטה לעצם הרעיון והשיטה: הוא הציע לדחות את ההפלגה, או לחילופין להעתיק את ההפלגה מרומניה לאחת מארצות מערב אירופה. הצעה זו, ביוון שלא הייתה מעשית, יכולה הייתה להתפרש בדרך אחת: ביטול המבצע.⁹⁴ באתר משלבי העימות, ב-9.12.1947, החכנסה בבית הוועד הפועל של ההסתדרות בתל-אביב מזכירות מפא"י. שאול אביגור ניסה לשכנע את החברים לאפשר ל'מוסד' להוציא לפועל את המבצע. באותה ישיבה אדוכה וקשה ערך בן-גוריון מעין חשבון היסטורי עם 'המוסד'. הוא רמז, שהסך הכל של ההעפלה היה דל: כתקופה המכרע של ההעפלה, למן 1946, נתפסו כמעט כל הספינות. האנשים הועברו לקפריסין, ועלו בהתאם למכסוח הסרטיפיקטים, שהבריטים ממילא הרעידו לעלייה. נמצא, אם כן, ש'המוסד' העלה יהודים לארץ-ישראל באמצעות

הבריטים, אולם תוך סיכון האנשים ובמחיר עלות רב הרבה יותר מאשר בעלייה ליגלית רגילה. מבחינת האפקט המדיני, טען בן-גוריון, אפשר היה לעשות הרבה יותר וזה הצלחה גדולה יותר, אילו היו מקבלים את מרותו ויורדים מהעץ הגבוה של אניות גדולות. בן-גוריון הזכיר לאביגור את תביעתו, 'לא אניות גדולות, אלא אניות קטנות, 200 איש בסידה! והרבה סירות כאלה!' ⁹⁵ כך ניתן היה להשיג את התהודה הפוליטית וגם להחזיר, בחשאי, יהודים לארץ. בן-גוריון סיכם את מערכת היחסים בינו לבין 'המוסד': 'האסון היה שלא התנגדו לי, אבל עשו את ההיפך.' ⁹⁶ בסופו של דבר, לאחר משבר דרמטי, האניות יצאו בניגוד לעמדתו של בן-גוריון. בן-גוריון, מדינאי ומנהיג, ידע לעכל הפרת מרות זו. כיוון שהפור נפל, הוא השלים עם העובדה ואף העניק לאניות שמות עבריים, 'עצמאות' ו'קיבוץ גלויות'. ⁹⁷ במרחק הזמן ראה זאת שאול אביגור כ'מוצא בן-גוריוני טיפוסי'. ⁹⁸ האיש, שרצה כמוכן בעליית יהודים לארץ-ישראל, נשא באחריות כוללת, לאומית, ששיקוליה הדריכו אותו להתנגד להפלגה. כדיעבד הוא נתן להפרת המרות גיבוי. ואולם, מיד לאחר שנבטימה הפרשה, הוא עמד בתוקף על יציאתו של אביגור מ'המוסד לעלייה ב', כשהוא מועיד אותו לתפקיד מרכזי במשרד הביטחון, העתיד לקום תוך זמן קצר.

סיכום

פרשת ה'פאנים' אירעה בתקופה המכרעת של המאבק על הקמת מדינת-ישראל. העימות בין דוד בן-גוריון והנהגת התנועה הציונית לבין אנשי 'המוסד לעלייה ב' על יציאת האניות התחולל, כאשר בארץ התנהלה מלחמת העצמאות והיישוב היה שרוי בסכנה קיומית. העוצמה הרגשית שהועלתה בוויכוח המר הזה היוותה מעין אפילוג לוויכוח שנמשך מאז ראשית ההעפלה המאורגנת בדרך הים, ב-1934, ועד להקמת מדינת-ישראל. פעמיים במהלך שנים אלה, ב-1939 וב-1945, הציע בן-גור דיון להפוך את ההעפלה לנשק צבאי ופוליטי לנוכח פני הבריטים, אלא שההצעות הועלו ברגעי משבר מדיניים ואישיים אצל בן-גוריון, ותקפותן חפפה את תקופות המשבר הקצרות.

לכל אורך 14 שנות ההעפלה המאורגנת דרך הים נמצא בן-גוריון בוויכוח עם יוזמי ההעפלה ושלוחי 'המוסד לעלייה ב'. פעמים היה זה ויכוח מר ונחרץ, פעמים הייתה רק הסתייגות עניינית. העוצמה המשתנה של הוויכוח, כולל הצעותיו הנועזות לעלייה מזוינת, חושפים יחס קבוע של בן-גוריון להעפלה, שנגזר מהכרתו כי העלייה הבלתי-חוקית לארץ-ישראל איננה תנועת פליטים, כי אם תנועה פוליטית.

הערות

1. על ארכיונו של בן-גוריון ותפקידו כענייני בן-גוריון, ראה: ז' צחור, 'בן-גוריון כותב אוטוביוגרפיה', קשת, מס' 17, 1974, עמ' 144-156.
2. לדוגמה, הצעותיו לפתרון הבעיה היהודית-הערבית בשנות העשרים. א' בוק, ישראל והעולם הערבי, מרחביה 1964, עמ' 231-245.
3. ההצעה הקיצונית ביותר בעניין יישום שוויון כלכלי לפועלים בארץ-ישראל הועלתה דווקא על-ידי בן-גוריון. על כך ראה: ז' בן-גוריון, 'הצעות לוועידת אחדות העבודה', מונטרס, 9.9.1921.
4. ז' זוסמן, ספר ושיויון בהסתדרות, ירחון 1974, עמ' 105 ואילך.
5. על בולטות האידאולוגיה, ראה: ד' הורוביץ, מ' ליסק, מיישוב למדינה, תל-אביב 1977, עמ' 180-182.
6. ש"י אייזנשטט, החברה הישראלית - רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים 1973, עמ' 38 ואילך.
7. החשש מפרישה בשל תכיעה לאקטיביות נמצא ברקע המאבק בין הנהגת ההסתדרות כראשון בן-גוריון לגודו העבודה. על כך ראה: ז' צחור, כדרך להנהגת היישוב, ירוש' לים 1982, עמ' 251-259.
8. ד' בן-גוריון, אנרות, ב, תל-אביב 1972, עמ' 82.
9. ז' צחור, כדרך להנהגת היישוב, עמ' 204 ואילך.
10. *Palestine, Statement of Policy by His Majesty's Government in the United Kingdom*, London, Stationary Office, 1930, Cam. 3692.
11. ארכיון מרשת בן-גוריון (להלן: אב"ג), ד' בן-גוריון, דברים כמועצת מפא"י, 25.10.1930, פרוטוקול מועצת מפא"י.
12. י' סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ב, חלק א, תל-אביב 1959, עמ' 480.
13. על שיטת חלוקת הסרטיפיקטים, ראה: ד' זופר, העלייה הכלתית חוקית לארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה, 1939-1942, עבודת דוקטור, ירושלים 1981, עמ' 3-9.
14. ד' בן-גוריון, זכרונות, א, תל-אביב 1971, עמ' 670 ואילך.
15. ב' כצנלסון, מרכז מפא"י 1934.7.18, ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, תל-אביב 1972, עמ' 126 ואילך.
16. ד' בן-גוריון, שם.
17. שם.
18. ז' ז'בוטינסקי, 'פקודה מספר 60', הירדן, 4.11.1934; על רעיונות מאוחרים יותר של ז'בוטינסקי, ראה: ז' ז'בוטינסקי, נאומים, 1927-1940, ירושלים תש"ח, עמ' 195-212.
19. נחונים סטטיסטיים ודמוגרפיים מחוד תעודות המרכז לחקר תולדות ההעפלה, הרכש, אוניברסיטה בן-גוריון בנגב.

41. ישיבת הנהלת הסוכנות, 21.5.1939, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), פרוטוקול הנהלת הסוכנות.
42. ספר תולדות ההגנה, כרך ד, חלק א, עמ' 78-79.
43. ישראל גלילי, ריאיון מיום 19.1.1982.
44. ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק א, עמ' 98.
45. ארכיון תולדות ההגנה, 3403/278, שאול אביגור, עדות.
46. י' ברגינסקי, עם חוטר אל חוף, עמ' 214 ואילך: בן-גוריון הנית, שהבריטים לא יעזו לירות באניווח מעפילים, יומן, 6.6.1939.
47. י' ברגינסקי, שם.
48. א"ל אבנרי, 'המאבק בספר הלכן והקמת המוסד לעלייה ב', שורשים, ג, תל-אביב 1982, עמ' 213-246.
49. על כך, ראה: ז' צחור, 'מסרוח ההעפלה והוויכוח עליהן 1945-1948', שורשים, ד, 1984, עמ' 105 ואילך.
50. ברל כצנלסון במועצת מפא"י, כ"ה בניסן תרצ"ט, מתוך: כתיבי כ' כצנלסון, ט, תל-אביב תש"ח, עמ' 44-45.
51. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, א, תל-אביב 1975, עמ' 400.
52. ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק א, עמ' 82.
53. מ' שרת, יומן מדיני, ד, עמ' 487.
54. מ' שרת, שם, עמ' 459: יומן בן-גוריון, אוקטובר-נובמבר, 1939.
55. ד' עופר, העלייה הבלתי חוקית לארץ ישראל, עמ' 71 ואילך.
56. ד' עופר, שם.
57. נתונים סטטיסטיים ודמוגרפיים, תעודות המרכז לחקר תולדות ההעפלה והרכש, אוניברסיטת בן-גוריון.
58. זו הייתה גם תחושתם של שליטי 'המוסד' ופעילי ההעפלה, שנפגשו עם בן-גוריון. ראינו גות עם בנימין ירושלמי, מיום 21.10.1981, פול שולמן, 10.3.1979, שייקה זן, 16.4.1979.
59. ז' צחור, 'המוסד לעלייה ב' - מקור הסמכות', ראה הערה 21.
60. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ב, תל-אביב 1967, עמ' 1059-1061.
61. ראינות: י' גלילי, 19.1.1982, ז' הדרי (מספר ראינות).
62. על הרקע והסיבות למיני סנה, ראה: ז' צחור, 'המוסד לעלייה ב' - מקור הסמכות', ראה הערה 21.
63. אב"ג, ש' אביגור, עדות, 28.12.1976.
64. ארכיון מפלגת העבודה (בית ברל), ש' אביגור, מוכרות מפא"י, 10.8.1945.
65. על משמעות העלייה הבלתי חוקית לארץ בעיני בווי, חילופי מכתבים רבים עם עמיתיו בבירות העולם. לדוגמה: מכתבו לג'ורג' ביהו, שר החוץ הצרפתי, מיום 7.4.1947.
20. אניטה שפירא, ברל, ב, תל-אביב 1980, עמ' 571.
21. על בעיות מקור הסמכות של יומי ההעפלה, ראה: ז' צחור, 'המוסד לעלייה ב' - מקור הסמכות', כתררה, מס' 39, 1986, עמ' 162 ואילך.
22. ספר תולדות ההגנה, כרך ב, חלק א, עמ' 528-529.
23. ד' בן-גוריון, יומן 18.3.1936, זכרונות, ג, תל-אביב 1976, עמ' 99.
24. ד' בן-גוריון, ישיבת הנהלת הסוכנות 30.11.1936, מתוך: זכרונות, שם, עמ' 507.
25. ז' ו'בוטנסקי, 'עוד צעד אחד לקץ המתקרב', חזית העם, 12.3.1934.
26. על כך בספרו של וילי פרל, מיוזמי ההעפלה הרוויזיוניסטית, W.R. Perel, *The Four Front War*, New York 1979.
27. עדות מנקודת ראות רוויזיוניסטית: ח' לור-ליטאי, אף על פי, תל-אביב תשי"ז, עמ' 154.
28. שם, וכן עמ' 266 ואילך.
29. על כך עדות מאוחרת של יצחק כ"א אהרון, בתוך: ד' שביט, שיחות עם בן אהרון, תל-אביב 1984, עמ' 54 ואילך.
30. על הוויכוח ונושאי הוויכוח, אב"ג, פרוטוקול הוועידה הרביעית של מפא"י, רחובות, 3-9.5.1938.
31. י' אופנהיים, 'גלגולי דעות ואידיאולוגיה של החלוצ בפולין - השלטת ההכשרה הקבועה', ציון, כרך 42, מס' 3-4, 1977, עמ' 292.
32. שם, עמ' 287 ואילך.
33. רמז למירודחם המצטברת של אנשי הקיבוץ המאוחד ביחס לעמדת הנהגת מפא"י, בדברי סבנקין במועצה ה"ב של הקיבוץ המאוחד, נען, 14-21.7.1939. ארכיון הקיבוץ המאוחד, חד, חטיבה 4, מיכל 6: היאור אחר אצל: י' ברגינסקי, עם חוטר אל חוף, תל-אביב 1965, עמ' 53 ואילך.
34. ספר תולדות ההגנה, כרך ב, חלק ג, עמ' 1252.
35. ספר תולדות ההגנה, כרך ב, חלק ב, עמ' 1039: נדסאות אחרות: י' ברגינסקי, עם חוטר אל חוף, עמ' 67: ש' אביגור, עם רוד ההגנה, ב, תל-אביב 1977, עמ' 24.
36. על ההתנגדות לכניסת פליטים לארצה"ב, למשל: א"ד מורס, העולם שחק - עת נספו שישה מיליונים, תל-אביב 1973, עמ' 164 ואילך.
37. י' ואלך (עורך), אטלס כרטא לתולדות ארץ ישראל מראשית ההתיישבות ועד קום המדינה, ירושלים 1972, עמ' 73.
38. על חלקו של בן-גוריון במשאומתן, ראה: מ' שרת, יומן מדיני, ד, תל-אביב 1974, עמ' 165-24.
39. ד' בן-גוריון, יומן, 13.3.1939, דיון מסכם בספרו של מ' אביזוהר, הציונות הלוחמת, קריית שדה בוקר 1985.
40. מ' שרת, יומן מדיני, ד, עמ' 91.

88. ההתנגדות להפלגת הפאנים ועוצמתה, שם, עמ' 78 ואילך.
89. רמזי אי-הנחת של הגנרל מרשל כאו לידי ביטוי בפעולות אנשי מתלכת המדינה של ארה"ב בפרשת הפאנים. על כך, ראה: *Foreign Relations of the United States, 1947*, vol. 5, Washington 1971, pp. 1215-1230, 1298-1302
90. ארכיון תולדות ההגנה, תיק הפאנים. האזהרה שהפלגת הפאנים היא 'קטסטרופה' - במברק משותף של ברודצקי וגולדמן למשה שרת מיום 20.12.1947.
91. ז' הדרי וז' צחור, אניות או מדינה, עמ' 102 ואילך.
92. תעודות המרכז לחקר תולדות ההעפלה והרכש, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות, 30.11.1947, עדות משה סנה.
93. על הדיון הדרמטי בבית בן-גוריון, שייקה דן, ריאיון.
94. ארכיון תולדות ההגנה, תיק הפאנים. הצעות שונות של בן-גוריון וגולדה מאירסון: במברקי 'המוסד לעלייה ב', 2.12.1947, 4.12.1947.
95. ישיבת מזכירות מפא"י, 9.12.1947, ראה הערה 81.
96. שם.
97. ארכיון תולדות ההגנה, תיק הפאנים. מברקי 'המוסד לעלייה ב', 29.12.1947, 31.12.1947.
98. אב"ג, ש' אביגור, ריאיון.

66. על כך עמודים רבים בפרוטוקולים של הנהלת הסוכנות ושל הוועד הפועל של ההסתדרות, במיוחד בשנים 1943, 1944.
67. ב' וסרשטיין, כריטיניה ויהודי אירופה 1939-1945, תל-אביב 1982, עמ' 282-292.
68. י' גורני, הקשר הרומשטעי, תל-אביב 1982, עמ' 265.
69. שם, עמ' 294.
70. אב"ג, מכתבו הנודע של בן-גוריון מיום 1.10.1945, חתום בשם אבי-עמוס.
71. על ההתרוצצות בקרב והנהגה הציונית בלונדון ביומנה של באפי דאגדיל, ראה: *Buffy, The Diaries of Blanche Dugdale, 1936-1947*, London 1973, pp. 224-226
72. פרוטוקול הנהלה הציונית, לונדון, 20.9.1945, 25.9.1945, אצ"מ, 25 1720.
73. מכתב אבי-עמוס, 1.10.1945.
74. ישראל גלילי, ריאיון.
75. ד' בן-גוריון, יומן, 6.10.1945.
76. ד' בן-גוריון, יומן, 11.11.1945.
77. י' גלבר, נושאי הרגל, ירושלים 1983, עמ' 497.
78. שם.
79. על כך מכתבו של קלמנט אטלי לנשיא ארה"ב הארי טרומן מיום 10.6.1946, ראה: *Public Record Office, Pram 8 627 2*
80. כמו מרעיונותיו הנועזים של בן-גוריון מצאו את ביטויים באחת התכניות של 'ההגנה': 'מסגרת להצעת החבנית לענייני יפח', 17.12.1945, תיקי תכניות ומבצעים, ארכיון תולדות ההגנה.
81. ארכיון תולדות ההגנה, תיק הפאנים, ד' בן-גוריון, ישיבת מזכירות מפא"י, 9.12.1947.
82. ראיונות: אייק אהרונוביץ (ארן), 12.7.1979, בנימין ירושלמי, 27.10.1981.
83. בן-גוריון כתשובה לדברי שייקה דן ושאל אביגור, מזכירות מפא"י, 9.12.1947, ראה הערה 81.
84. על דרכו של בן-גוריון מרעיון 'ממעמד לעם' לממלכתיות, ראה: Z. Tzohar, 'David Ben-Gurion's Path from Socialism to Statehood', *Midstream*, N.Y., January 1986, pp. 36-39
85. לדעת יצחק בן-אהרון, תהליך הפילוג במפא"י החל סמוך להקמתה וסימניו נעשו ברורים לאחר רצח ארלוזורוב ב-1933. ד' שביט, שיחות עם בן-אהרון, עמ' 124.
86. דיון על היתרון של 'הקיבוץ המאוחד' על פני מפא"י בקרב שליחי 'המוסד לעלייה ב', במזכירות מפא"י, 10.8.1945.
87. על פרשת הפאנים, ראה: ז' הדרי וז' צחור, אניות או מדינה, תל-אביב 1981, זכרי אביגור שם, עמ' 8.

המרכז למורשת בן-גוריון

13901

יהדות מזרח אירופה
בין שואה לתקומה

1948-1944

3-64

עורך: בנימין פינקוס

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב • קריית שדה בוקר

תוכן העניינים

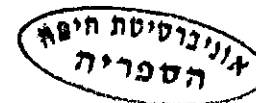
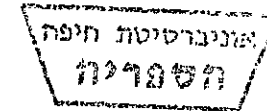
		פתח דבר
		חלק א: יהדות ברית-המועצות
3	המדיניות הסובייטית כלפי יהודי ברית-המועצות והיישוב בשנים 1945-1948	בנימין פינקוס
64	השוואה והקמת מדינת-ישראל - נקודת מפנה בתולדות יהדות ברית-המועצות	מרדכי אלטשולר
67	הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי בברית-המועצות וההתעוררות היהודית בשנים 1944-1948	שמעון רדליך
88	הפרק האחרון של בתי הספר היהודיים הממלכתיים בברית-המועצות	דב לויץ
		חלק ב: יהדות מזרח אירופה
113	יהודי פולין משחרור להגירה, 1944-1948	ישראל גוטמן
125	יהדות הונגריה בין שואה למאבק, 1945-1948	נתנאל קצבורג
133	יהודים במשטר הקומוניסטי ברומניה, 1944-1948	רפאל ואגו
153	בין חדות השחרור למרירות היום: יהודים בצ'כוסלובקיה, 1944-1948	ישעיהו ילינק
174	המפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית אנטישמיות מיובאת	יהודה להב
188	המאבק על הנהגת יהודי בולגריה לאתר השחרור	משה מוסק
216	יהדות יוגוסלביה: חבלי התקומה והשיקום, 1944-1948	יוסף לוינגר
248	יהדות גרמניה המזרחית (אזור הכיבוש הסובייטי)	בנימין פינקוס

DS

135

E83Y3

copy 2

עריכה לשונית: דפנה דוניץ

© 1987

כל הזכויות שמורות למרכז למורשת בן-גוריון
ארכיון היסטורי בן-גוריון, תשמ"ז

סדר צילום: קריית שרה בוקר

הופק על-ידי מוסד ביאליק עבור המרכז למורשת בן-גוריון